

Т.В.ПАСТУШЕНКО,
Д.М.ТИТАРЕНКО, О.І.ЧЕБАН *

9 ТРАВНЯ 2014–2015 рр. В УКРАЇНІ: СТАРІ ТРАДИЦІЇ – НОВІ ЦЕРЕМОНІЇ ВІДЗНАЧЕННЯ**

Представлено попередні результати двох проектів із дослідження церемоній відзначення в Україні 9 травня, проведених 2014–2015 рр. у Києві, Донецьку та Одесі. Завданням цих проектів було шляхом зовнішнього спостереження та коротких інтерв'ю з'ясувати у присутніх на врочистих заходах їхнє ставлення до цього дня та пов'язаних із ним місць пам'яті. У центрі уваги дослідників перебували такі питання: як змінилися публічні презентації відзначення Дня перемоги, яку роль у цих нововведеннях відіграє громадянське суспільство, яке ставлення до нових практик у безпосередніх учасників заходів?

Ключові слова: Друга світова війна, політика пам'яті, меморіальні церемонії та ритуали, День перемоги.

Пам'ять, або традиція, передається наступним поколінняам не текстуальним шляхом, а через ритуали¹. Одночасно свята й ритуали є засобом здійснення політики, а також інтеграції людей до суспільства. 9 травня – одне з небагатьох радянських свят, яке продовжують активно відзначати в Україні та інших країнах колишнього СРСР. Соціологічні опитування, проведені в нашій країні у квітні 2013 р., показали, що 82% респондентів вважають День перемоги великим святом². У 2016 р. на запитання, сформульоване дещо інакше («Яке для вас свято найпопулярніше?»), 9 травня назвали таким 35% опитаних³. Для сучасної України, територія якої остаточно сформувалася якраз під час цього світового збройного протистояння, характерний різноманітний досвід війни, який передбачає різну пам'ять про ці події. В українському суспільстві виникла своєрідна конкуренція серед різних категорій її «жертв» та «героїв», котрі воювали як у складі Червоної армії, на боці союзників, так і у формуваннях нацистської Німеччини, або ж позиціонували себе «борцями за незалежну Україну».

* Пастушенко Тетяна Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України періоду Другої світової війни; e-mail: tetiana_p@ukr.net

Титаренко Дмитро Миколайович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України (на час проведення в деяких районах Донецької й Луганської областей антитерористичної операції навчальний заклад переведено до м. Кривий Ріг); e-mail: titarenko_tit@ukr.net

Чебан Олена Іванівна – магістр історії, викладач НВК «Хабар» (Одеса); e-mail: luna-lena@uk.net

** У статті використано матеріали, зібрані для публікації: Pastushenko T. The War of Memory in Times of War: 9th of May Celebrations in Kyiv in 2014–2015 // *The Burden of the past: History, memory and identity in contemporary Ukraine* / Eds. A. Wylegała (у друку).

¹ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. – К., 2004. – С.158.

² День победы: Пресс-релиз «Research & Branding Group» [Електронний ресурс]: http://rb.com.ua/PR_Pobedy_2013.pdf

³ Ставлення українців до державних свят: Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології [Електронний ресурс]: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=619&page=1>

Це стало приводом для політиків і дослідників говорити, що пам'ять про війну – причина «розколу суспільства» й нової «війни за війну»⁴.

Для Російської Федерації перемога у «Великій Вітчизняній війні» на сьогоднішній день – головний символ, який інтегрує націю, найбільш значущий епізод в історії Росії, основний образ національної свідомості⁵. Соціологи відзначають неухильне нарощення символічної ваги цієї події в російському суспільстві, особливо після обрання президентом В.Путіна. Перемога над нацизмом стала також одним із центральних компонентів концепції «російського світу» («русского мира»), а пам'ять про радянське минуле слугує важливим легітимізуючим чинником сучасного домінування Москви над пострадянським простором⁶.

Конфлікт інтерпретації пам'яті про війну відобразився й на традиції відзначення в пострадянських країнах перемоги над нацистською Німеччиною. Особливо відчутні зміни в комеморативній практиці України відбулися після подій Євромайдану 2013–2014 рр., російської анексії Криму та початку воєнних дій на Донбасі. Нижче буде представлено результати двох проектів дослідження святкування дня 9 травня в Україні. У 2014 р. німецький історик Й.Гелльбек виступив ініціатором проекту «Історія та діалог в Україні: Документаційний проект про 9 травня», під час якого шестеро українських істориків та стільки ж фотографів, а також французький фотохудожник Е.Горлан працювали в Києві, Одесі, Харкові, Львові й Донецьку, спостерігаючи та записуючи короткі інтерв'ю з учасниками заходів⁷. У 2015 р. ця ж група істориків з України приєдналася до міжнародного проекту «Перемога – свобода – окупація: Військові меморіали й церемонії пам'яті, присвячені 70-й річниці завершення Другої світової війни в постсоціалістичній Європі» (керівники – М.Габович, К.Махотіна), який реалізовувався у двадцяти містах Східної Європи та в Росії⁸. Завдання в обох проектах були схожими: шляхом зовнішнього спостереження та коротких інтерв'ю з'ясувати у присутніх на церемоніях їхнє ставлення до свята та місць

⁴ Wylegała A. Podzielona czy zróżnicowana? Jeszcze raz o pamięci społecznej na Ukrainie (z tożsamością w tle) // *Kultura i Społeczeństwo*. – 2015. – №2. – S.99–116; Гриневич В. Війна за війну // *Критика*. – 2012. – Червень [Електронний ресурс]: <http://krytyka.com/ua/articles/viyna-za-viynu>; Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? // Там само. – 2011. – Червень [Електронний ресурс]: <http://krytyka.com/ua/articles/chuzha-viyna-chy-spilna-peremoha>; Jilge W. The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991 – 2004/2005) // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – Bd 54. – München, 2006. – S.50–81.

⁵ Див.: Гудков Л. «Память» о войне и массовая идентичность россиян // *Неприкосновенный запас*. – 2005. – №2/3 (40/41) [Електронний ресурс]: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/gu5.html>

⁶ Вавжонек М. Місце та роль православ'я у концепції «русского мира» // *Схід – Захід*. – Вип.16/17: Нео-анти-колоніалізм vs нео-імперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі / За ред. Г.Грінченко, Т.Дзядевич. – Х., 2013. – С.311.

⁷ Hellbeck J., Gourlan E. Victory Day in Ukraine // *Eutopia: Ideas for New Europe* [Електронний ресурс]: <http://eutopiamagazine.eu/en/jochen-hellbeck/columns/victory-day-ukraine>

⁸ Див.: Gabowitsch M. Der Tag des Sieges // *Stuttgarter Zeitung*. – 2015. – 5 May. – S.6; Hellbeck J. Das zerklüftete Gedenken // *Frankfurter Allgemeine Zeitung* [Електронний ресурс]: <http://www.faz.net/aktuell/politik/die-gegenwart/70-jahre-nach-dem-zweiten-weltkrieg-zerklueftetes-gedenken-13572281.html>; Makhotina E. Der 9. Mai in Berlin: Gedenkfeier als Protest und Selbstvergewisserung // *Erinnerungskulturen Erinnerung und Geschichtspolitik im östlichen und süd-östlichen Europa* [Електронний ресурс]: <http://erinnerung.hypotheses.org/144>; Pastushenko T. Der 9. Mai in Kiew: Krieg der Erinnerung in «Friedenszeiten» // *Ibid* [Електронний ресурс]: <http://erinnerung.hypotheses.org/297>

пам'яті. Загалом в Україні впродовж 2014–2015 рр. було записано понад сто інтерв'ю. Оскільки матеріали проекту ще опрацьовуються, у цій статті зосередимо увагу на подіях у Києві, Донецьку та Одесі, в яких автори брали безпосередню участь.

Історичний екскурс у відзначення 9 травня

Історія дня 9 травня у СРСР та пострадянських країнах лише нещодавно стала предметом наукових студій⁹. Більшість досліджень політики пам'яті про Другу світову війну зосереджуються або на репрезентації цієї події в публічному просторі, або загалом на вивченні свят (радянських, пострадянських)¹⁰. Узагальнюючих праць, котрі представили б особливості відзначення Дня перемоги в Україні, поки що немає¹¹. Вітчизняні автори фокусуються переважно на вивченні локальної динаміки святкування (наприклад у Харкові), або на подіях у коротких хронологічних проміжках¹², не розглядаючи сценаріїв цього свята у всій діяхронічній ретроспективі 1946–2016 рр.

Відзначення Дня перемоги в нашій країні пов'язане з традицією відзначення цієї дати у СРСР. Умовно її можна розділити на три періоди. Перший починається 8 травня 1945 р., коли указом Президії Верховної Ради СРСР 9 травня було оголошене «Днем всенародного торжества – святом Перемоги»¹³. Від грудня 1947 до травня 1965 рр. це державне свято не мало статусу вихідного дня, але саме у цей час започатковуються традиції покладання квітів до могил «Невідомому солдату», запалювання біля них «вічних вогнів», організації зустрічей школярів з учасниками війни тощо. Від квітня 1965 р., коли День перемоги було проголошено вихідним, і до розпаду СРСР тривав другий період, котрий характеризувався розквітом культу «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» як найвищого досягнення радянського суспільства. Третій період триває в наш час і знаменується трансформаціями врочистих церемоній 8–9 травня в пострадянських і постсоціалістичних країнах.

Пересічний сценарій відзначення 9 травня у СРСР складався з воїнських церемоній, присвячених пам'яті загиблих на війні, та вшанування живих ветеранів. У Києві, наприклад, від 1965 р. й до сьогоднішнього дня залишився в незмінному вигляді офіційний ритуал покладання квітів до обеліску Слави й могили Невідомого солдата, інших пам'ятників, пов'язаних із війною. У цей

⁹ Див. тематичний випуск журналу «Неприкосновенный запас» (2015, №3) та вступну статтю: Габович М. Памятник и праздник: этнография Дня Победы [Електронний ресурс]: <http://magazines.russ.ru/nz/2015/3>

¹⁰ Rolf M. Das sowjetische Massenfest. – Hamburg, 2006.

¹¹ Svet A. Staging the Transnistrian Identity Within the Heritage of Soviet Holidays // History and Anthropology. – 2013. – Vol.24. – №1. – P.98–116 [Електронний ресурс]: <http://dx.doi.org/10.1080/02757206.2012.759326>

¹² Yekelchuk S. The Leader, the Victory, and the Nation: Public Celebrations in Soviet Ukraine under Stalin (Kiev, 1943–1953) // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas: Neue Folge. – Bd 54. – H.1 (2006). – S.3–19; Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на україно-російському прикордонні // Україна модерна. – 2011. – №18. – С.100–126; Склокіна І. Офіційна радянська політика пам'яті про нацистську окупацію України (за матеріалами Харківської області 1943–1989 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2014.

¹³ [Електронний ресурс]: <http://base.garant.ru/198106/#friends#ixzz3wMQduQJ7>

день, або напередодні, проходили врочисті збори представників органів влади за участі ветеранів війни, на вулицях організовували колективні частування «солдатською кашею», виступали самодіяльні та професійні артисти, завершували день святковий салют. Лише в окремих випадках День перемоги над нацизмом відзначали проведенням військових парадів. У Москві, зокрема, вони відбувалися тричі: в ювілейні 1965, 1985, 1990 рр.¹⁴ У радянському Києві такі паради проходили в 1965, 1990 рр. Інколи на Хрещатику відбувалися ще й демонстрації ветеранів, а також мітинг або військово-спортивна вистава на центральному стадіоні столиці УРСР (1975, 1985 рр.). Загалом, як зазначає у своєму дослідженні І.Склокіна, упродовж радянського часу характер святкування змінювався й у брежнєвський період з'являлося дедалі більше елементів розваг і споживання¹⁵. Натомість європейські традиції комеморації 8 травня робили наголос на скорботі, передбачали участь у релігійних службах у пам'ять про загиблих на війні. Центральним елементом радянської святкової системи залишалися річниці «Жовтневої революції» (7 листопада) та «Міжнародний день солідарності трудящих» (1–2 травня) – саме у ці дні щорічно проводилися масові демонстрації та військові паради¹⁶. Тобто День перемоги певною мірою конкурував зі «старими» «червоними» датами й не мав універсального значення в радянському святковому календарі¹⁷.

Розпад СРСР призвів до поступових змін культурного ландшафту в колишніх союзних республіках, переосмислення святкових дат і церемоній. У Росії відбулася інкорпорація 9 травня до національного святкового календаря. Починаючи з 1995 р. щорічно на Красній площі військові паради організовувалися винятково 9 травня (а не, скажімо, 12 червня – на День Росії)¹⁸. Із 2008 р. на цих парадах почали демонструвати сучасну військову техніку. Поступово відбулося перетворення Дня перемоги на одне з центральних свят, яке сигналізувало про «могутність», а також амбіції Москви на роль глобального геополітичного гравця, апелюючи саме до перемоги СРСР над німецьким націонал-соціалізмом¹⁹. У пострадянській Україні 1995 та 2010 рр. на 9 травня було організовано два паради за участі підрозділів збройних сил²⁰.

¹⁴ Див. номери газети «Радянська Україна» за 10 травня 1965, 1985, 1990 рр.

¹⁵ Склокіна І. Офіційна радянська політика пам'яті про нацистську окупацію України (за матеріалами Харківської області 1943–1989 рр.). – С.153.

¹⁶ Рольф М. Советские массовые праздники. – Москва, 2009. – С.141.

¹⁷ Yekelchik S. The Leader, the Victory, and the Nation: Public Celebrations in Soviet Ukraine under Stalin (Kiev, 1943–1953). – S.3–19; Tumarkin N. The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of WWII in Russia. – New York, 1994; Weiner A. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. – Princeton, 2001.

¹⁸ На державне свято Російської Федерації – День Росії (12 червня) – військовий парад проводився лише один раз, у 2003 р.

¹⁹ Рольф М. Советские массовые праздники. – С.352.

²⁰ Урядовий кур'єр. – 1995. – 11 травня; 2010. – 12 травня. Починаючи з 1994 р. в Києві започатковано традицію проведення військових парадів 24 серпня – до Дня незалежності України. Загалом уже відбулося 12 таких заходів, у тому числі 8 – за президентства Л.Кучми (1994–2005 рр.), 2 – за часів В.Ющенка (2005–2010 рр.). У період перебування на найвищій державній посаді В.Януковича (2010–2014 рр.) паради до Дня незалежності не проводилися, натомість 2010 р. з нагоди 65-ї річниці «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» церемоніальні проходження військ відбулися в Києві, Одесі, Севастополі та Керчі. Після анексії Кримського півострова й початку воєнних дій на Донбасі в Києві відновилися традиції військових парадів на Хрещатику з нагоди головного державного свята нашої країни.

Загалом збереглися універсальні елементи святкування, тобто ритуал пам'яті загиблих і заходи зі вшанування ветеранів. Залишилися без змін традиційна радянська естетика та музичний супровід урочистостей, утім обов'язковим символічним елементом став державний прапор України. Окрім цього дня до офіційного календаря поступово було включено інші дати, пов'язані з подіями Другої світової війни на території України, як-от День пам'яті жертв Бабиного Яру (з 1991 р.)²¹, річниця визволення від «німецько-фашистських загарбників» України та Києва, День партизанської слави (з 2001 р.), Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту (з 2012 р.).

Поступово, під впливом активізації святкувань у Росії, із 2000 р. офіційний сценарій загальнодержавних заходів на 9 травня в Києві та інших містах України обов'язково включав урочисту ходу ветеранів по центральних вулицях²². Прихід до влади 2010 р. В.Януковича позначився проведенням на День перемоги, уперше за 15 останніх років, масштабного військового параду, коли Хрещатиком крокували 3 тис. українських солдатів та майже 200 військово-службовців із Росії й Білорусі, а також 17 військових оркестрів²³. У цей день паради відбулися в Одесі, Севастополі, Керчі. У 2011–2013 рр. у центрі столиці почали організовувати військово-історичні театралізовані шоу, в яких брали участь активісти громадських організацій. Загалом для пострадянської України характерна фрагментація святкового ландшафту та його надзвичайна політизація. Це виявлялося в роздробленості суспільства й децентралізованих хореографії міського свята. Наприклад, у 2013 р. після офіційної церемонії по центральних вулицях Києва свої демонстрації провели ліві партії та об'єднання – під партійними політичними гаслами, прапорами з радянською символікою. Натомість представники демократичної опозиції провели окрему церемонію покладання квітів до могили Невідомого солдата. У Донецьку центральним святковим дійством стало масове (до 2 тис. учасників) виконання пісні «День Перемоги»²⁴, а у Дніпропетровську пройшов військовий парад і відбулася хода «Безсмертного полку»²⁵. У Львові ж на День перемоги міська влада взагалі заборонила проводити будь-які масові публічні акції²⁶. Усе це свідчило про нездатність конкуруючих груп досягти компромісу або монополізувати символічні (та матеріальні) ресурси для закріплення своєї версії минулого²⁷. З іншого боку, конфлікти навколо інтерпретації історії Другої світової війни та проведення врочистих заходів інспірувалися не лише внутрішніми

²¹ Від вересня 1991 р. щороку відбувається церемонія покладання квітів у Бабиному Яру (виступ Л.Кравчука на мітингу-реквіємі, присвяченому 50-річчю трагедії, див.: Демократична Україна. – 1991. – 8 жовтня; Київська правда. – 1991. – 8 жовтня).

²² Хрещатик. – 2000. – 11 травня.

²³ [Електронний ресурс]: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1651/378/58261/>

²⁴ [Електронний ресурс]: <http://tsn.ua/ukrayina/u-donecku-tisyachi-lyudey-zaspivali-dlya-rekordu-den-peremogi-293609.html>

²⁵ [Електронний ресурс]: https://www.youtube.com/watch?v=UnCc5I9TT_Y; <http://www.unian.net/politics/785821-po-ulitsam-dnepropetrovska-proshla-kolonna-bessmertnogo-polka.html>

²⁶ 9 травня 2011 р. у цьому місті відбулися сутички між демонстрантами з георгіївськими стрічками та червоним прапором і членами партії «Свобода». Напередодні Верховна Рада України ухвалила закон, який зобов'язував використовувати радянську символіку під час відзначення 9 травня.

²⁷ [Електронний ресурс]: <http://krytyka.com/ua/articles/chuzha-viyna-chy-spilna-peremoha?page=2#sthash.34htMeVV.dpuf>

чинниками, але і прямим втручанням із боку Російської Федерації. Від початку 2000-х рр. відзначення Дня перемоги фактично стало для українських президентів «тестом на лояльність»²⁸, а геополітична боротьба за гегемонію на пострадянському просторі маскувалася під конфлікт історичних наративів про війну й описувалася мовою війни.

«Велика Вітчизняна» vs «Друга світова»

Після подій Євромайдану (осінь 2013 – зима 2014 рр.) «війна пам'яті» перемістилася з політичного простору у сферу збройного конфлікту, сторони якого намагалися використовувати наративи часів минулої війни для ідеологічного супроводження своїх дій. Російські медіа представляли Майдан не просто «американською інтригою», але свого роду реінкарнацією ворога, ототожнювали сучасну Росію з СРСР, який «переміг» нацизм, тож «нащадки переможців» мають «захистити світ» від «фашистів» із Майдану²⁹. Як пропагандистські приводи для цього використовували візуальні образи С.Бандери та Р.Шухевича, стосовно яких у російському публічному дискурсі склався стійкий стереотип «пособників фашистів», вихоплені телекамерами праворадикальні гасла як нібито такі, що визначали протестне обличчя Майдану, а також відверто провокаційні кроки певних політичних сил, пов'язані з меморіальним простором (наприклад, демонтаж 22 лютого 2014 р. пам'ятника радянському солдатові на площі Ринок у Стрию Львівської обл., що не схвалювали, до речі, і самі місцеві мешканці³⁰). Натомість учасники протестних акцій черпали бойову риторику з українського національно-визвольного руху. На Майдані лунали повстанські та стрілецькі пісні, а оунівське привітання: «Слава Україні! – Героям слава!» стало загальноновживаним.

Риторику «Великої Вітчизняної війни» використовував російський президент В.Путін як «історичні аргументи» для виправдання анексії Кримського півострова, конструювання «Новоросії» та ідеологічного забезпечення розв'язаних Москвою воєнних дій на сході України. Історико-емоційний місток від «Великої Вітчизняної» до сучасних боїв на Донбасі відіграє провідну роль в обґрунтуванні необхідності війни перед населенням тимчасово окупованих проросійськими незаконними збройними формуваннями районів Донецької та Луганської областей. Показове у цьому плані «привітання» на 9 травня 2015 р. ватажка донецьких бойовиків О.Захарченка, яке рясніє красномовними штампами на зразок «ворога, що ступив на нашу землю», «фашизму, котрий підняв голову», «загарбників, які знову хочуть нас знищити» й т.ін.

В українських і світових медіа російська агресія також отримала оцінку з погляду розгортання подій Другої світової війни. Але наголос робився не на

²⁸ Zhurzhenko T. Russia's never-ending war against "fascism" (Memory politics in the Russian-Ukrainian conflict) [Електронний ресурс]: <http://www.eurozine.com/articles/2015-05-08-zhurzhenko-en.html>

²⁹ Портнов А. «Великая Отечественная война» 2014–2015 // Уроки истории: XX век [Електронний ресурс]: <http://urokiistorii.ru/node/52475>

³⁰ Див.: [Електронний ресурс]: http://lviv24.at.ua/news/v_striju_demontuvali_pam_96_jatnik_radjanskomu_soldatu/2014-02-23-2808; інтерв'ю від 29 вересня 2015 р., учитель, 31 рік, м. Стрий, залізничний вокзал (аудіоархів Д.Титаренка).

перемозі 1945 р., а на співучасті СРСР у розв'язанні світового збройного конфлікту в 1939 р. Окупація та анексія Криму напряду порівнювалася з аншлюсом нацистською Німеччиною Австрії³¹, експансіоністська політика Росії – з поведінкою на міжнародній арені Третього Райху, а дії президента В.Путіна – з діями А.Гітлера³². У риторичному опису нинішньої війни з метою мобілізації населення з українського боку також нерідко використовуються мовні звороти з тезаурусу «Великої Вітчизняної». Так, у виступах командирів добровольчого формування «Азов» або керівників політичної організації «Правий сектор» присутні символічні посилання не лише на традицію Української повстанської армії, а й на радянський наратив. Президент України П.Порошенко неодноразово називав сучасні події на сході нашої країни – «Вітчизняною війною». Дослідники пояснюють це перш за все сильною інерцією пізньорадянської освіти й масової культури, а також родинною пам'яттю про війну³³. Історична риторика також показує, як минуле залишається елементом, інструментом, складовою частиною жорсткої політичної боротьби.

Упродовж останніх років у суспільному просторі нашої країни тривали публічні дискусії стосовно того, чи потрібно «конкурувати» з Росією за перемогу у війні, як відійти від мілітарного та «імперського» дискурсів про Другу світову?³⁴ Окупація й анексія Криму, початок воєнних дій на Донбасі, які вже до весни 2015 р. забрали тисячі життів³⁵, підштовхнули політикум до більш радикальних кроків у публічних презентаціях Другої світової війни. В указі Президента України від 24 березня 2015 р. про відзначення 8 травня як Дня пам'яті та примирення вперше з проголошення незалежності України війну з нацистською Німеччиною названо не «Великою Вітчизняною», а «Другою світовою». Також у документі визначалися основні форми увічнення перемоги над нацизмом та вшанування пам'яті жертв Другої світової війни, скасовувалася низка святкових заходів до 70-річниці Дня перемоги, запланованих ще 2013 р.³⁶

У комплексі контрпропагандистських заходів, спрямованих на формування нового політичного та ідеологічного ландшафту, слід розглядати ухвалення Верховною Радою 9 квітня 2015 р. чотирьох законів із декомунізації України³⁷.

³¹ *Зубов А.* Это уже было: Мы на пороге полного разрушения системы международных договоров, экономического хаоса и политической диктатуры [Електронний ресурс]: <http://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/03/01/andrey-zubov-eto-uzhe-bylo>

³² *Мотиль О.* Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження – К., 2009; *Зайцев О.* Фашизоїдна Росія [Електронний ресурс]: http://zaxid.net/news/showNews.do?fashizoyidna_rosiya&objectId=1304364

³³ *Портнова А.* «Великая Отечественная война» 2014–2015 [Електронний ресурс]: <http://urokiistorii.ru/node/52475>

³⁴ Ідеться, зокрема, про виступи й публікації письменниці та історика О.Стяжкіної, істориків В.Нахмановича, А.Портнова та ін. (див.: Інтерв'ю В.Нахмановича на Громадському радіо від 25.01.2015 р. [Електронний ресурс]: <http://hromadskeradio.org/2015/01/25/yakshho-mi-vigrayemo-ideologichnu-viynu-todi-mi-vigrayemo-i-viynu-u-poli-vitaliy-nahmanovich>; Інтерв'ю О.Стяжкіної для «Української правди» 12 лютого 2015 р. [Електронний ресурс]: <http://life.pravda.com.ua/person/2015/02/12/189239>).

³⁵ Див. текст виступу Президента України П.Порошенка у Верховній Раді України з нагоди 70-ї річниці перемоги над нацизмом в Європі [Електронний ресурс]: <http://tsn.ua/politika/emociyna-promova-poroshenka-v-radi-do-richnici-peremogi-povnyi-tekst-426136.html>

³⁶ [Електронний ресурс]: <http://www.president.gov.ua/documents/1692015-18657>

³⁷ Ухвалені нормативні акти викликали критику з ліберальних, юридичних та інших позицій, у тому числі від фахових істориків із нашої країни та з-за кордону. Про дискусію, що

Усі вони мають безпосередній вплив на комеморативні заходи, пов'язані з Другою світовою війною, покликані слугувати деконструюванню комуністичної ідеології й легітимізації нових соціокультурних практик³⁸. Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.» установив щорічне відзначення на державному рівні 9 травня Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, а 8 травня – Дня пам'яті та примирення³⁹. Закон про борців за українську незалежність включив до цього кола учасників визвольного руху, членів Організації українських націоналістів і бійців Української повстанської армії. Одночасно інший закон заборонив використання в політичних акціях нацистської та комуністичної символіки.

Червоний мак vs георгіївська стрічка

Символіка, пов'язана з пам'яттю про Другу світову війну, стала чітким маркером як для прихильників європейської інтеграції, так і для носіїв проросійських (або прорадянських) настроїв. Під час подій Євромайдану 2013–2014 рр. учасники протестів використовували державні символи України, а також червоно-чорний прапор Організації українських націоналістів. Натомість основною символікою так званого Антимайдану стали російський триколон, прапори Комуністичної партії України й «георгіївська стрічка», яку в попередні роки використовували на День перемоги⁴⁰. Після втечі президента В.Януковича прихильники Кремля в Україні за її допомогою засвідчували опозиційність до нової влади, а під час окупації та анексії Кримського півострова, розгортання інспірованих Москвою бойових дій на сході України проросійські бойовики теж почали використовувати георгіївську стрічку. Таким чином навесні 2014 р. цей символ для значної частини українського суспільства набув негативної конотації, стійко асоціюючись з антидержавною діяльністю. Хоча початковою ідеєю використання чорно-помаранчевої стрічки було збалансувати «офіціоз і пафос» державного свята, дати людям можливість «позначити» своє ставлення до Дня перемоги, висловити повагу та вдячність ветеранам-фронтовикам⁴¹.

Напередодні 9 травня 2014 р. постало питання: чим замінити на тематичних телевізійних логотипах українських медіа «традиційну» георгіївську стрічку? Нову символіку, в основі якої була квітка маку, розробив харківський дизайнер С.Мішакін⁴², який узяв за основу «Remembrance Poppy» – відомий у світі знак пам'яті жертв воєнних конфліктів у вигляді червоного маку, і створив

розгорнулася з цього приводу, див., напр.: [Електронний ресурс]: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions>; <http://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyy-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavtsiv-shchodo-tak-zvanoho>. Висновок Венеціанської комісії див.: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF\(2015\)045-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF(2015)045-e)

³⁸ Motyl A. Kiev's Purge: Behind the New Legislation to Decommunize Ukraine // Foreign Affairs. – 2015. – April 28 [Електронний ресурс]: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2015-04-28/kiev-purge>

³⁹ Водночас було визнано таким, що втратив чинність, ухвалений 2000 р. закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

⁴⁰ Ушакин С. Вспоминая на публике: Об аффеktivном менеджменте истории // Гефтер [Електронний ресурс]: <http://gefter.ru/archive/13513>

⁴¹ Там же.

⁴² [Електронний ресурс]: 3z.com.ua

чіткий графічний малюнок, стилізований під квітку, схожу на криваву рану. Ідея полягала в тому, щоб не просто розробити нову атрибутику, а й запропонувати переосмислити у свідомості українців це «свято», змістивши акцент із пафосу перемоги на усвідомлення жахів війни та на важливість збереження пам'яті про всіх загиблих⁴³.

У травневі дні 2014 р. новий логотип був присутній переважно на телеекранах, а також офіційних урочистостях. З'явився він і у вигляді вуличних графіті в Києві, Одесі та інших українських містах. Саморобні стилізовані квітки маку можна було бачити на одязі людей у міському транспорті, просто на вулицях далеко від меморіальних місць. Водночас у візуальному просторі свята була ще широко представлена георгіївська стрічка. У Харкові 8 травня 2014 р. антиукраїнськи налаштовані представники різних громадських організацій, прихильники ідеї «федералізації України» розгорнули 100-метровий «георгіївський прапор», пройшовши ходою центральною вулицею міста – Сумською⁴⁴. У Києві чорно-помаранчеву стрічку використовували представники організованих груп лівого спрямування, її роздавали волонтери, і пересічні учасники врочистих заходів охоче прикрашали нею свій одяг. Характерною рисою свята в Донецьку 2014 р. стала відсутність національної символіки, виконання державного гімну з деякою технічною затримкою, тотальне домінування георгіївських стрічок, що набули значення своєрідного ідентифікатора у системах координат «свої – чужі», «свої – нейтральні», участь у мітингу представників воєнізованих організацій проросійського спрямування, таких, як «Народне ополчення Донбасу», «Південно-східний фронт» та ін.

У 2015 р. ситуація змінилася. Просування квітки маку отримало сприяння з боку держави. У Києві відбулися різноманітні акції за участі відомих осіб, на яких презентували й пояснювали її значення⁴⁵. До поширення нової символіки підключилися комерційні структури, у сувенірних кіосках почали продаватися металеві значки, наклейки, жіночі прикраси у вигляді макової квітки. Безпосередньо 9 травня декілька десятків волонтерів пропонували святкову символіку всім бажаючим безкоштовно. Квіти маку зобразили на ювілейній монеті «70 років перемоги 1945–2015» та художній марці й конверті «Вічна пам'ять героям: 1941–1945». Нова символіка з'явилася на міських рекламних банерах і міжміських автомобільних трасах. Вінок із маків прикрасив навіть центральну 92-метрову скульптуру монументу Батьківщина-Мати в Києві.

Візуально картина святкування у Києві та Одесі 2015 р. нагадувала карнавал. Люди були одягнуті в народні костюми, військові однострої різних часів, або прикрашали себе (іноді навіть своїх домашніх тварин) національною чи державною символікою. Можна було побачити всі можливі

⁴³ Мішакін Сергій: «Квітка маку схожа на рану, чіпляти її на комірці – це як приміряти на себе постріл» // Українська правда: Життя [Електронний ресурс]: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/05/15/168426/>

⁴⁴ [Електронний ресурс]: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25378993.html>

⁴⁵ 7 травня 2015 р. за участі дружини й дітей президента П.Порошенка символіку маку презентували в «Мистецькому арсеналі». 1 травня на майдані Незалежності Київська міська державна адміністрація проводила флешмоб «Маки пам'яті»: демонструвалися різні способи власноручного виготовлення значка «Квітка маку», відбувся невеличкий концерт, молоді люди з червоними й чорними повітряними кульками утворили квітку маку.

варіанти квіток маку, причому в різних частинах міста, не лише у зоні вروحистих заходів. Із георгіївською стрічкою людей у Києві зустрічалося небагато. Можна було спостерігати винахідливість учасників свята в бажанні продемонструвати георгіївську стрічку, коли вони несли нагороди воєнного часу (орден Слави чи медаль «За перемогу над Німеччиною») або стрічки радянської гвардії. Деякі респонденти в інтерв'ю висловлювали бажання одягнути стрічку, але побоювалися конфліктів з іншими присутніми на святі, оскільки цей символ відтепер асоціювався з російською агресією та загибеллю тисяч людей.

У візуальному просторі Донецька в 2015 р. спостерігалися схожі явища, лише в іншому символічному обрамленні. Тут була характерна своєрідна еkleктика, присутність елементів «деєнерівської», радянської та російської святкової символіки, що маркували простір, принаймні у центральній частині міста. Учасники святкових урочистостей і гулянь масово носили георгіївські стрічки та прапорці «ДНР», фотографувалися в парку імені Щербакова з дівчатами – учасницями театралізованого номера, одягненими в радянську військову форму. Присутність святкової символіки була помітною також і на периферії: георгіївські стрічки у транспорті, прапорці й наклейки «ДНР», учнівські малюнки та привітання зі святом у навчальних, культурних закладах, на дверях під'їздів житлових будинків. Свідченням своєрідної реінкарнації культу Й.Сталіна як одного з «символів Перемоги» стало розміщення його портретів у парадному мундирі на рекламних площах центральної частини міста, біля театру опери й балету (зазначимо, що принаймні на кінець 2015 р. ці зображення залишалися на своїх місцях).

Топографія свята й церемонія вшанування пам'яті

Просторова драматургія відзначення 9 травня в українських містах сформувалася ще в радянський період. Осередками офіційних вуличних дійств із нагоди Дня перемоги стали встановлені в різних частинах міста пам'ятники на братських могилах або присвячені учасникам війни. У Києві загальнодержавні церемонії традиційно проходять біля двох монументів – обеліска Вічної слави на могилі Невідомого солдата (споруджений 1957 р.) і на території меморіального комплексу «Національний музей історії України у Другій світовій війні» (відкрився 1981 р.; нинішня назва – з 2015 р.). Ці меморіали розміщено в парковій зоні поблизу Києво-Печерської лаври, на мальовничих пагорбах уздовж правого берега Дніпра, в улюблених місцях відпочинку киян і гостей міста. Періодично, в ювілейні роки, святкування Дня перемоги проходило на центральній вулиці – Хрещатику та на площі, яка мала назву імені Калініна, згодом – Жовтневої революції, нині – майдан Незалежності. Від 2000 р. на головній вулиці столиці проходила щорічна хода ветеранів. Тобто у цей час в єдиному сценарії заходів до 9 травня остаточно закріпилася пам'ятна церемонія покладання квітів до обеліска Вічної слави, мітинг біля музею війни та святковий парад.

В Одесі центром офіційних комемораційних заходів до Дня перемоги, а також інших подій, пов'язаних із Другою світовою війною, став пам'ятник Невідомому матросові на Алеї слави (споруджений 1960 р.) та меморіал «Крила

перемоги» (відкритий 1984 р.). Ці монументи інтегровано в парки й зелені зони міста, вони гармонійно вписалися в ландшафт Одеси.

У Донецькій області центром пам'ятних церемоній, присвячених подіям 1941–1945 рр., тривалий час залишався меморіальний комплекс на Савур-Могили (відкриття відбулося 1967 р.). Після завершення будівництва 1984 р. в парку імені Ленінського комсомолу пам'ятника «Визволителям Донбасу» саме він став центральним місцем проведення комемораційних заходів у Донецьку, присвячених Дню перемоги та Дню визволення Донбасу від нацистської окупації (8 вересня). Цьому сприяв не лише статус обласного центру, а й транспортні труднощі, адже дістатися Савур-Могили доволі непросто. Окрім пам'ятника «Визволителям Донбасу» в меморіальний комплекс поступово ввійшли новостворені майданчик військової техніки, Сквер ветеранів, Алея солдатських удів, Стела партизанам-підпільникам, Дзвін пам'яті, стела з іменами червоноармійців, партизанів і підпільників, які загинули під час визволення Донецька. Після 1991 р. практика використання пам'ятників у цьому місті не зазнала серйозних змін – проводилися святкові мітинги на Савур-Могили, а наймасовіші заходи проходили поблизу меморіального комплексу «Визволителям Донбасу».

Якщо в Києві в пострадянський час відбулося переміщення врочистих церемоній із «периферії» меморіальних об'єктів на центральну вулицю столиці, де зазвичай проходили також інші державотворчі свята (як День Незалежності України), то в обласних містах Одесі та Донецьку офіційні врочистості до 9 травня так і залишилися біля меморіальних об'єктів. Для всіх зазначених міст характерне зміщення акцентів свята від практик ушанування пам'яті та глорифікації учасників війни до його фестивалізації й комерціалізації⁴⁶.

Сценарій заходів 2015 р. в Києві розроблявся на тлі масштабних приготувань до військового параду в Москві на Красній площі, міжнародної та вітчизняної дискусії про відзначення 70-річчя закінчення війни в Європі, він мав продемонструвати право України проводити День перемоги за своїм власним сценарієм. Найбільш радикальним було рішення відмовитися від запланованого ще за часів президентства В.Януковича військового параду та «відтіснити» всі врочистості до меморіальних об'єктів парку Вічної слави й музею війни. Після трагічних подій 18–21 лютого 2014 р. в Києві, майдан Незалежності та Хрещатик набули не лише символічного, а й меморіального значення. Шануючи пам'ять загиблих у центрі міста заборонили організовувати будь-які розважальні заходи⁴⁷. Саме цими обставинами аргументувалося рішення не проводити тут на 9 травня ходу ветеранів⁴⁸. Щоб не допустити самочинних демонстрацій на проїжджій частині центральної вулиці Києва виклали з порожніх паперових коробок величезний напис: «1939–1945. Пам'ятаємо! Перемагаємо!»⁴⁹.

⁴⁶ Про подібну тенденцію в пострадянській Росії зазначає у своєму дослідженні німецький історик М.Рольф (див.: *Рольф М. Советские массовые праздники.* – С.362–365).

⁴⁷ 23 квітня 2014 р. голова Київської міської державної адміністрації В.Бондаренко заявив, що на майдані Незалежності відтепер не ставитимуть традиційну новорічну ялинку. Також тут, на місці, де загинули люди, не проводитимуться розважальні шоу (див.: [Електронний ресурс]: http://gazeta.ua/articles/kiev-life/_na-majdani-bilshe-ne-stavitimut-yalinku/554219).

⁴⁸ У травні 2014 р. на майдані Незалежності та Хрещатику ще було наметове містечко протестувальників.

⁴⁹ Ініціатори заходу пояснювали, що його завдання – привернути увагу публіки й зібрати у ці коробки подарунки для українських вояків (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.unian>).

9 травня 2015 р. в Києві відбулася майже незмінна від 1960-х рр. офіційна церемонія покладання квітів до могили Невідомого солдата в парку-меморіалі Вічної слави⁵⁰. Перед музеєм війни новобранці збройних сил склали військову присягу. Із розважальних заходів 9 травня пройшов парад військових оркестрів з України, Польщі, Йорданії, Сербії, Литви та Естонії. Традиційний салют цього, як і 2014-го, року скасували з міркувань безпеки. У цей день кияни побачили також декілька «альтернативних» заходів: урочистий мітинг прихильників Опозиційного блоку поблизу арки Дружби народів⁵¹ та акцію «Безсмертний полк». Ця громадська ініціатива вперше відбулася 9 травня 2012 р. в Томську (Російська Федерація), коли по центральній вулиці міста її учасники пронесли портрети своїх рідних – ветеранів війни. Через три роки вона вже проходила у 15 країнах світу. Ці масові демонстрації зі стандартно оформленими зображеннями учасників війни вже почали містити елементи організованості та шаблонності. У Києві акція зібрала близько сотні учасників, які пройшли по території музею війни. Організатором ходи «Безсмертний полк» у 2015 р. виступила Київська міська організація ветеранів і телеканал «Інтер»⁵².

Найбільше нововведень під час святкових заходів було 8 травня – у День пам'яті та примирення. Уперше відбулося врочисте засідання Верховної Ради України, на якому був присутній генеральний секретар ООН Пан Гі Мун, представники дипломатичного корпусу та іноземних парламентів, члени українського уряду. Місця депутатів зайняли ветерани Другої світової війни, військовослужбовці та члени добровольчих формувань, які воювали на Донбасі. Увечері відбулися загальноукраїнська акція «Перша хвилина миру» й літературно-мистецька постановка «Голос героїв», які мали презентувати нове свято – День пам'яті та примирення.

Якщо в Києві 8 травня стрижнем урочистостей були виступи Президента України й тематичний вечірній концерт, який транслювався телеканалами по всій країні, то в Одесі на День пам'яті та примирення провели мітинг і поминальне богослужіння біля пам'ятника Невідомому матросові. На цьому заході представники різних конфесій міста молилися за мир в Україні й за упокій душ загиблих у Другій світовій війні та під час бойових дій на сході нашої країни. З офіційних осіб були присутні міський голова Одеси, представники міської адміністрації. Але на заході їх практично не було помітно, оскільки основну масу учасників становили одесити різних поколінь – від ветеранів до дітей шкільного віку, які прийшли покласти квіти. Особливо всім запам'ятався флешмоб, улаштований студентами, котрі утворили стилізовану квітку маку з червоних і чорних повітряних кульок, а потім випустили їх у небо:

«В этом году, я просто, кстати, даже честно сказать, не ожидала. Мне очень понравилось и, дай Бог, чтобы так было каждый раз, и даже лучше. Потому что всё было так трогательно! И когда

ua/society/1076269-na-hreschatiku-vyklali-gigantskiy-napis-iz-korobok-pamyataemo-1939-1945-peremagaemo-foto.html).

⁵⁰ [Електронний ресурс]: https://www.youtube.com/watch?v=fOpKseU_rRM

⁵¹ [Електронний ресурс]: <http://tyzhden.ua/News/136023>

⁵² [Електронний ресурс]: <http://polk.inter.ua/ru/news/text/2652-ukrayintsi-vzyali-uchast-ukhodi-pamyati-bezsmertniy-polk>

шарики отпустили просто аж слёзы на глазах и музыка, и всё... И здорово, вообще, организовали в этом году, просто бесподобно. Во-первых, не было вот этих штампов. Понимаете, каждый говорит, что хочет, а не "по бумажке". Вот это мне тоже очень, как бы, нравится. Потому что раньше цензор читал: "Вот это – говорим, это – молчим, это – умалчиваем". Сейчас мы вообще живём в свободной стране, чтобы вы понимали. Вот я это чётко ощущаю"⁵³.

Святкові заходи 9 травня 2015 р. у зайнятому проросійськими бойовиками Донецьку вперше відбулися за сценарієм «столичного міста», який, окрім покладання квітів до пам'ятників радянським воєначальникам К.Гурову, Ф.Гринкевичу, М.Ватутіну, «Жертвам фашизму», традиційного мітингу біля меморіалу «Визволителям Донбасу», включав ще й проведений бойовиками у центральній частині (вулиця Артема, площа Леніна) так званий «військовий парад». Слідом за членами незаконних збройних формувань, котрі встановили контроль над цим обласним центром восени 2014 р., рухалася колона акції «Безсмертний полк». Потім центральна частина міста – вулиця Артема, площа Леніна, бульвар Пушкіна – стали ареною святкової концертно-театралізованої програми. У Донецькому музично-драматичному театрі відбулося вшанування ветеранів. У другій половині дня центр урочистостей перемістився в парк імені Щербакова, де пройшов великий концерт. Характерною рисою свята в 2015 р. стала присутність на ньому великої кількості людей у військовій формі – не лише під час так званого «параду» бойовиків, але й на масових заходах.

Нові традиції: «зона замовчування»

У Донецьку намагалися відтворити масштабні заходи Дня перемоги відповідно до уявлень про радянський канон «справжнього всенародного свята». У Києві навпаки – прагнули відійти від шаблонів. І головна ідея святкового сценарію полягала в тому, як сказав один з авторів, актор і режисер Є.Нищук, «щоб було людяно, щоб було не штучно, без сильного пафосу»⁵⁴. Попри очевидну відмінність описаних попередньо офіційних церемоній до Дня перемоги, вони демонструють деякі спільні риси, а головне – не відображають усіх аспектів пам'яті про війну в Україні. У «зоні замовчування» залишилися пам'ять про Голокост. Фактично, нова комеморативна практика поки що вибудовується в рамках того ж радянського дискурсу про «Велику Перемогу», де 9 травня асоціюється насамперед із бойовими діями і втратами, а не визволенням концтаборів, винищенням мільйонів євреїв, трагедією інших категорій цивільного населення. Жертви Голокосту традиційно не були включені до церемоній ані 9 травня – на День перемоги, ані 8 травня – в День пам'яті та примирення. Президент України П.Порошенко тричі публічно виступав у ці дні. Основне його звернення цілком логічно адресувалося в першу чергу до учасників

⁵³ Інтерв'ю від 8 травня 2015 р., Одеса, Алея слави, Людмила. Тут і далі цитати наводяться зі збереженням стилістики, мовою оригіналу. Усі записані учасниками проекту інтерв'ю зберігаються в аудіоархіві Й.Гельбека.

⁵⁴ Інтерв'ю з Є.Нищуком, 9 травня 2015 р., кафе біля музею війни.

нинішніх воєнних дій, які тривають на Донбасі, а вже потім – до ветеранів і свідків тієї, минулої, війни. Але у промовах варто було також сказати хоча б декілька слів про жертв Голокосту та нацизму, що дуже важливо для глави держави, котра прагне стати частиною Європейського Союзу. Літературно-мистецька постановка «Голос героїв» із художнього погляду мала багато новацій як для концерту до Дня перемоги – живий звук, сучасна поезія та рок-виконавці. Уперше в репертуарі практично не було жодної радянської пісні на воєнну тематику. Але історичний зміст сценарію концерту викликає багато запитань. Так, він містив майже півгодинний сюжет про депортацію татар із Кримського півострова, але не було згадок про інші категорії та національності України – жертв нацизму й сталінізму. Реакція одного з авторів цього дійства – Є.Нищука на подібне зауваження була цілком щирою, яка одночасно свідчила про перебування суспільної думки в полоні радянського дискурсу про війну: «Якось ми про ці акценти забули. Я не думаю, що це свідомо»⁵⁵.

Зміщення акцентів у пам'яті про війну, включення до неї окрім героїчного наративу ще й голосів жертв – один із перспективних напрямів подальшого розвитку сценарію свята в Україні. Наратив про «жертви війни» руйнує до певної міри імперський (радянський) дискурс «Великої Перемоги», на відміну від намагань вступати в «конкуренцію за перемогу» у Другій світовій війні. Дискурс Голокосту включає до комемораційних практик різні етноси й національності – євреїв, ромів, татар, поляків, а не лише українців чи росіян. Це, своєю чергою, сприятиме об'єднанню суспільства навколо вшанування пам'яті про жертв. Включення Голокосту до комеморацій 9 травня вводитиме пам'ять про цю трагедію до українського суспільства.

«Я прийшла висловити свою громадянську позицію»

Для нашого дослідження традицій відзначення 9 травня важливо було дізнатися, чому люди прийшли у цей день на врочистості? Майже всі опитані у відповідь починали згадувати своїх рідних, які були на війні, говорили, що прагнуть ушанувати їх пам'ять. Утім після кількох хвилин розмови ставало зрозуміло, що нерідко головним мотивом вийти на вулицю було бажання продемонструвати свою політичну позицію. Лише одна жінка сказала, що в неї сьогодні день народження, тож «вона відпочиває й радіє, що навколо багато людей». Наративи респондентів у Києві, Одесі й Донецьку умовно можна розділити на три групи: опонентів нової влади, її прихильників та людей із нейтральною позицією (зауважимо, що в Донецьку було вельми проблематично отримати повний репрезентативний зріз думок про свято). У Києві жінка-хірург заявила: «Ну и я много лет не ходила вот именно сюда – к парку Славы. А сегодня я пришла потому, что я протестую против позорного правительства Украины [...]. Я пришла высказать свою гражданскую позицию»⁵⁶. Представники протилежної сторони, які підтримали нові символи й пам'ятні практики, прийшли на свято, щоб «не віддати» його опонентам. Літня жінка з портретом своєї матері у

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., жінка 40 років, Київ, парк Вічної слави.

військовій формі сказала: «А особливо в цьому році. Це мені, знаєте, обідно, то, що Москва ж, бачите, як вона занижує цінність участі наших українських людей у цій Вітчизняній чи в Другій світовій війні. [...] І так принижувати нас, на весь світ кричати, що українці начебто там нічого і не значили... Поетому я кожного року це свято відмічаю, а в цьому – конкретно!»⁵⁷. Для частини опитаних це був чи не перший за багато років, «ще зі школи», публічний вихід. І зараз вони з подивом відкривали для себе почуття піднесення від співучасті в колективному ритуалі («Мені 76 років і є різниця – як тоді. Сьогодні приходять по зову серця. Ніхто не заставляє. А ми були студентами, нас примусово заставляли, примусово все було»⁵⁸). У Донецьку для опитаних інформантів участь в урочистостях стала результатом власного, усвідомленого, вибору:

«Именно здесь, в Донецке, мы знаем, что такое война... Когда мы на себе испытали бомбёжку, когда мои дети при взрывах [...] падают под стену и ложатся, лежат и не знают: прилетит к нам или рядом где-то... Сейчас понятие для нас 9 Мая – это что-то святое [...] Поэтому в этом году отношение у нас к 9 Мая очень огромное, пронизательное, пронзительное»⁵⁹.

Іншою характерною особливістю щогорічних урочистостей стали елементи самоорганізації глядачів під впливом святкової ейфорії – виконання пісень і танці під музичний акомпанемент. Зокрема в Донецьку подібні глядацькі «публічні виступи» відбувалися на бульварі Пушкіна та в парку Щербакова, чого давно вже не відзначалося на вулицях цього міста під час офіційних свят.

Ветерани, з якими учасники проекту записали чотири інтерв'ю, мислять свято канонами знаменних дат, що відзначалися «всім миром». «Раніше було це абсолютне свято. Ішли всі по Хрещатику, ми були самі тоді в перших рядах»⁶⁰. Хода центральною вулицею залишається для третини опитаних киян ідеалом урочистих заходів до Дня перемоги. Окрім елементів ностальгії за молодістю, що минула («участвовав в парадах, когда был помоложе»), у спогадах ветеранів відбувається зміщення всіх радянських демонстрацій в один парад на День перемоги. «Значит, 9 мая и 1 мая я на мотоцикле открывал парад на Крещатике. Ну, открывали с красным, со знаменем труда – серпа и молота. А сейчас вот это вот – не-раз-бе-ри-ха»⁶¹; або: «У нас Крещатик традиционно был отдан в День победы: демонстрации, раньше парады были»⁶². Колишні святкові церемонії незмінно викликають в оповідачів позитивні асоціації, мовляв, «тоді поважали більше». Інтерв'ю наочно демонструють, як ритуали мають властивість формувати систему цінностей і наділяти сенсом життя тих, хто бере в них участь⁶³. Для 90-літніх учасників свята зустріти черговий День

⁵⁷ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., жінка 50 років, Київ, площа перед музеєм війни.

⁵⁸ Інтерв'ю від 8 травня 2015 р., пенсіонерка Лариса, 76 років, Одеса, Алея слави.

⁵⁹ Інтерв'ю від 8 травня 2015 р. зі звукорежисером концерту, присвяченого 70-річчю Перемоги, Донецьк, БК «Ювілейний».

⁶⁰ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., чоловік 96 років, Київ, парк Вічної слави.

⁶¹ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., чоловік 82 років, Київ, парк Вічної слави.

⁶² Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., чоловік 92 років, Київ, територія музею війни.

⁶³ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. – С.75.

перемоги стало буквально смислом їхнього життя. Тому прихильники традиційного способу відзначення 9 травня сприйняли нові символи й церемонії як блюзнірство, мовляв, відбувається «зовнішнє» втручання в ритуал: «Мы не должны примиряться, мы должны праздновать Победу!».

Спогади про День перемоги у старшого покоління розчиняються у загальному наративі про радянські часи, що вказує на ще одну причину популярності цього свята – воно дає можливість повернутися в минуле. Найбільш чітко це артикулював чоловік у безкозирці, із медалями свого діда та батька на грудях, з яким автори проекту розмовляли в Києві 9 травня 2015 р. Хоча його дід, який пройшов усю війну в піхоті, ніколи цей день не святкував, для одягненого «як матрос» чоловіка – це перш за все привід для радості. День перемоги для нього – це спогади про його молодість, службу в радянській армії, роботу на будівництві військових заводів, повагу до його професії. «Как я могу сказать, что мы жили неправильно?!» – підсумовує він свою розповідь⁶⁴. Тобто, у цьому випадку, свято 9 травня асоціюється не з війною, а з пам'яттю про радянські свята, пам'яттю про відзначення цієї «пам'яті про війну» у СРСР, у більш широкому контексті – пам'яттю про радянське минуле, яке багато хто сприймає з ностальгією.

Загалом дискурс свята представляє дві опозиції, що їх умовно можна окреслити як неорадянську (російську) та національної ідентичності (українську). Перша складається з найбільш поширених риторичних фігур на кшталт «діди воювали», «борг пам'яті», «перемога одна на всіх» й т.ін. Важливо зазначити, що неорадянським наративом користуються також респонденти, які зайняли нейтральну позицію стосовно влади та нових ритуалів на святі. За словами Дж.Браун, така риторика демонструє локальну й наднаціональну пострадянську солідарність⁶⁵. Участь Росії у воєнних діях на Донбасі зробила вразливою риторичну формулу «боргу пам'яті», особливо якщо в ній вживається слово «мир» («люди гинули за те, щоб зараз був мир»). Ось приклад такої деконструкції в роздумах киянки, котра прийшла на свято зі своїм 90-річним дідом і сином-школярем: «Зараз – 2015-й рік. У нас немає миру, ми піддалися агресії з боку країни-брата. Важко дуже. Тепер ветерани знову говорять про мир, якого немає. Ось це найстрашніше»⁶⁶. Для Донецька, що перебуває у зоні бойових дій, навпаки – це спосіб висловити власну ідентичність:

«Наложило свой отпечаток то, что мы живём, фактически, в зоне войны. И для людей – это особый всплеск памяти, особый всплеск благодарности, потому что погибали не только в Великую Отечественную, а погибают сейчас наши земляки, наши люди, страдают наши дети»⁶⁷.

Фігура єдності («це для всіх нас свято», «ми – єдиний один великий народ слов'янський») теж піддалася критиці й переоцінці носіями різних дискурсів.

⁶⁴ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., чоловік 50 років, Київ, територія поблизу Києво-Печерської лаври.

⁶⁵ Браун Дж. Перформативная память: празднование Дня Победы в Севастополе // Неприкосновенный запас. – 2015. – №3 [Електронний ресурс]: http://magazines.russ.ru/nz/2015/3/12b.html#_ftn39

⁶⁶ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., жінка 30 років, Київ, територія музею війни.

⁶⁷ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., учителька, 72 роки, Донецьк, парк ім. Ленінського комсомолу, меморіал «Визволителям Донбасу».

Сучасні воєнні дії зруйнували цей логічно побудований наратив і спричинили відчуття когнітивного дисонансу. «Вот и сейчас, когда мы с вами беседуем, где-то стреляют. Стреляют по мирному городу, стреляют по мирным людям. Стреляют, увы, свои [...] Но свои – нам они не свои, нам они чужие»⁶⁸. У Києві дискурс єдності оповідачі доповнювали посиланням до того, хто цій «єдності» нібито заважає («а нас намагаються розділити», або у формі риторичних питань: «Кому потрібно було нас ділити?»), на що є і «зручна» відповідь, мовляв «влада – є влада, а народ – є народ».

Для інтерв'ю, записаних у Донецьку, характерна присутність риторичної фігури «мы – не террористы, мы – мирные люди»⁶⁹, притаманна цивільному населенню, що пережило обстріли, смерть близьких чи знайомих, руйнування житла. Водночас подібні наративи частини респондентів характеризуються присвоєнням провини своїм опонентам: «Наш народ вообще – созидатель по натуре своей: строит, пишет, создаёт. Эти – пришли разрушать»⁷⁰. Особливо контрастують такі заяви в контексті проведення бойовиками у захопленому місті так званого «параду» з демонстрацією російської військової техніки, яка використовувалася в боях проти сил антитерористичної операції.

Дискурс національної ідентичності має рефлексивну природу, немов відповідає на передбачувану опозицію неорадянському дискурсу. Він складається з фігур, одну з яких можна назвати «наші діди теж воювали». Наприклад:

«А так, як взяти мою сім'ю, то в мене мій рідний дядя приймав участь, він льотчик, мій другий дядя теж брав участь, і мій батько служив аж на Дальнем Востоке з японцями. Всі люди служили. Так, це тільки в моїй сім'ї! А ще сім'я в мене є мого зятя, в якого дідуся, наш, українець, який Герой Радянського Союзу. Так я вважаю, що в нас в кожній сім'ї є щось отаке»⁷¹.

Її доповнює фігура жертв, але не «жертв в ім'я перемоги», а невинуватих втрат і страждань, які затьмарюють саму цінність перемоги: «Совіти закидали противника тільки трупами, і саме завдяки тому й перемогли»⁷². Опитані учасники врочистих заходів мислять про війну емоціями, їхня розповідь не потребує широкого історичного контексту, а минуле для них залишається в першу чергу джерелом чуттєвих переживань. Під час реалізації проекту вдалося записати лише одне інтерв'ю, де у центрі розповіді перебувала історія фактів. Це був член «загону самооборони» з Вінниці, якого запросили на заходи наглядати за громадським порядком, тобто «випадковий учасник», котрий за звичайних обставин не відзначає 9 травня. Він також почав свої міркування про День перемоги риторикою жертв: «Стільки знищити людей! Зруйнувати всю країну і після цього ще радіти?! 9 травня – це свято трауру повинне бути!». А далі свою родинну історію він поставив в історичний контекст глобального збройного конфлікту, яким була Друга світова війна, дійшовши радикальних висновків:

⁶⁸ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., журналіст, 70 років, Донецьк, поблизу пам'ятника «Тим, хто не повернувся до редакції».

⁶⁹ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., родина (бабуся, 60 років; дочка, 35 років; онучка, 5 років), Донецьк, Ленінський проспект, пам'ятник «Жертвам фашизму».

⁷⁰ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., журналіст, 70 років, Донецьк, поблизу пам'ятника «Тим, хто не повернувся до редакції».

⁷¹ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., жінка 50 років, Київ, площа перед музеєм війни.

⁷² Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., чоловік 25 років, Київ, територія музею війни.

«Я надіюсь, що в майбутньому в нас не буде Дня Перемоги, ми не перемагали нікого. Україна не була державою, котра захищала себе. Мій батько, котрий всю війну пройшов от звонка до звонка, 33-й гвардійський полк 400-ї дивізії, він не свою Вітчизну захищав, розумієте, він захищав сталінський режим»⁷³.

День перемоги в Україні поєднує у собі складний і багатошаровий вузол конфліктів між різними версіями інтерпретації пам'яті про Другу світову (Велику Вітчизняну), різними способами відзначення й конкуруючими групами учасників та свідків війни. Дослідження процесів формування відповідних традицій, вивчення соціального портрету його учасників, їхнього ставлення до меморіальних місць і пам'ятних практик може допомогти знайти спосіб суспільної інтеграції цього свята, сприятиме формуванню консенсусу у суспільстві.

Підготовка та проведення у 2014–2015 рр. в Україні святкових заходів до Дня перемоги / Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні відбувалися в умовах ідеологічного й відкритого збройного протистояння російській агресії. Це позначилося на формі та способах проведення вчорашностей, як і на настроях самих їх учасників. Головною новацією можна вважати запровадження на законодавчому рівні Дня пам'яті та примирення, який відзначатиметься щороку 8 травня, та Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (Дня перемоги) – 9 травня⁷⁴, використання в офіційному дискурсі терміна «Друга світова війна» замість «Велика Вітчизняна», що створює умови для розширення історичного, а також хронологічного контекстів святкувань, залучення до них нових учасників. У липні 2015 р. меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни» перейменовано на «Національний музей історії України у Другій світовій війні», що свідчить про послідовне намагання виключити радянські ідеологеми з офіційного дискурсу. Натомість святкові заходи в Донецьку та деяких інших населених пунктах області, тимчасово невідконтрольних законним органам влади, характеризуються спробами гіпертрофованого відтворення віджилого радянського сценарію «Дня перемоги», а стратегічна мета ритуалів і церемоній, що проводилися 9 травня, полягає в намаганнях «відмобілізувати» історичну пам'ять на базі відродження неорадянської ідеології.

Зауважимо, що нові комеморативні заходи в Україні все ж не відображають усіх аспектів пам'яті про війну. Так, у «зоні замовчування» залишилася пам'ять про тих, хто не воював, про різні категорії жертв нацизму, у тому числі євреїв, військовополонених, в'язнів концтаборів. 8–9 травня якось не прийнято згадувати жертв сталінізму – депортованих етнічних німців, кримських татар, поляків, мешканців Західної України та ін. Поза увагою залишаються жертви взаємних етнічних чисток на західноукраїнських землях (зокрема на Волині) – поляки та українці. Фактично нова меморіальна практика здебільшого продовжує формуватися в рамках того ж таки мілітарного дискурсу про «Велику Перемогу», де 9 травня асоціюється з бойовими діями, гігантськими втратами серед військовослужбовців

⁷³ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., чоловік 50 років, Київ, площа перед музеєм війни.

⁷⁴ Див. закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.» (9 квітня 2015 р.) [Електронний ресурс]: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/315-19>

тощо (водночас на неофіційному, родинному, рівні цей день завжди сприймався не лише як День перемоги, але як день пам'яті про тих, хто не пережив війну або постраждав від неї, що свідчить про наявність у семантиці «старого» Дня перемоги певних ознак «нового» Дня пам'яті та примирення). Зміщення акцентів у пам'яті про війну, включення до неї, окрім героїчного наративу, ще й голосів жертв – це один із перспективних напрямів подальшого розвитку сценарію свята. Про успішність такого розвитку свідчать результати опитування, проведеного учасниками проекту, які показали, що під час урочистих комеморацій на 9 травня відвідувачі різноманітних заходів також використовували риторичні фігури «про жертви». Для третини інформантів у Києві ця дата означає день скорботи, пам'яті про загиблих. З іншого боку, ті самі інтерв'ю свідчать, що, власне, пам'ять про події війни відіграє другорядну роль, а основними мотивами відвідування врочистих заходів стає прагнення висловити свою громадянську/політичну позицію, ствердити соціальну чи групову ідентичність, засвідчити почуття ностальгії, відчувати позитивні емоції єдності, солідарності тощо.

У медіапросторі, в офіційних промовах, у сценаріях пам'ятних заходів, котрі відбуваються в різних регіонах нашої країни, чітко вибудовуються емоційні й історичні паралелі між Другою світовою та сучасними подіями на сході України. Подібні порівняння, щоправда з діаметрально різними кваліфікаціями того, що відбувається («російська агресія», «російсько-українська війна», «війна між Україною та ДНР»), використовували також і учасники врочистих заходів 8–9 травня в Києві, Одесі та Донецьку, з якими вдалося записати короткі інтерв'ю. Хоча насправді така, за словами А.Портнова, «несамовита історизація руйнівного конфлікту»⁷⁵ в категоріях «Великої Вітчизняної війни» не пояснює нічого, окрім активної політики дезінформації. Можливо, ключовим моментом тут є слово «війна». Війна з нацистською Німеччиною – остання з тих, що велися на території України, котру пам'ятають очевидці, про яку згадують у сім'ях. Так само і проведені під час реалізації міжнародних наукових проектів спостереження за церемоніями, опитування їх учасників не дають повної картини, не розкривають глибинної суті подій, які насправді відбуваються в нашій країні, а отже проблема комеморативних практик потребує подальшого об'єктивного та, головне, аполітичного вивчення.

⁷⁵ Див.: Портнов А. «Великая Отечественная война» 2014–2015 // Уроки истории: XX век [Електронний ресурс]: <http://urokiistorii.ru/node/52475>

This article presents the preliminary results of two research projects about celebration of Victory Day (9 May) in Ukraine in 2014–2015 at Kyiv, Donetsk and Odesa. The projects' objective was to get to know from participants at the ceremony their attitude to Victory Day and related memory places. The research collected the data by surveillance and short interviews. Altogether, in Ukraine, researches recorded over a hundred interviews during 2014 and 2015. The main attention was paid to the next issues: which way changed the public presentation of Victory Day, what role in these innovations belongs to civil society and what attitude to new practices has the direct participants of the holiday.

Keywords: World War II, politics of memory, memorial ceremonies and rituals, Victory Day.

